

Mirjam van Veen

TWEE GELOVEN OP ÉÉN KUSSEN **CALVIJNS VISIE OP HET GEMENGDE HUWELIJK**

Voor de kijk op het huwelijk bracht de reformatie een copernicaanse wending. Het huwelijk werd door de reformatoren niet langer beschouwd als een sacrament en kon, zij het onder strikte voorwaarden, worden ontbonden. Van nog groter belang was de verandering in waardering. Tot de reformatie was het huwelijk een duidelijk mindere levensstaat dan het celibaat. Zestiende-eeuwse spreekwoorden wijzen op een algemeen gedeelde negatieve kijk op het huwelijk. Het was een noodmaatregel tegen de vleselijke lust van mensen, maar ook niet meer dan dat. Beter dan het huwelijk was het celibaat. In het populaire en invloedrijke *Narrenschiff* van Sebastian Brant werd het celibaat voorgesteld als de beste levensvorm om God te kunnen dienen. Een predikheer uit Genève uit de tijd voor de reformatie hield zijn toehoorders voor dat men maar het beste ervoor kon kiezen niet te trouwen en God te dienen. De meeste huwelijken, zo wist hij te vertellen, ontaardden binnen een jaar in onderlinge ruzies en strijd. De reformatie liet tegen deze gangbare opvattingen een krachtig tegengeluid horen. Reformatoren trouwden en gaven zodoende publiekelijk te kennen dat een huwelijk hand in hand kon gaan met de dienst aan God. Lijnrecht tegenover de gangbare opinie propageerde de reformatie het huwelijk als hoeksteen van de samenleving. Martin Luther wijdde maar liefst drie geschriften aan het huwelijk. In deze geschriften ageerde hij tegen het celibaat en beschreef hij het huwelijk als de eenheid waarop een gezonde samenleving kon worden gebouwd. Het huwelijk was volgens hem niet zoals de wereld wilde een noodzakelijk kwaad, maar een gave Gods.¹

Johannes Calvijn, een reformator van de tweede generatie, heeft voor zijn opvattingen over het huwelijk geput uit de werken van Luther. Hij zag het huwelijk als een kerk in het klein. Vanuit deze kleine kerken zou ook de wanorde van de zestiende-eeuwse samenleving (in Calvijns perceptie werd de samenleving permanent door chaos bedreigd) kunnen worden gerefor-

¹ S. Brant, *Das Narrenschiff* (H.A. Junghans en H.J. Mähl ed., Stuttgart 1966, 55). M. Luther, *Welche Personen verboten sind zu ehelichen. Vom ehelichen Leben*, 1522 (O. Clemen ed., Luthers Werke in Auswahl, deel 2, Berlin 1950, 351). A. Biéler, *L'homme et la femme dans la morale calviniste. La doctrine réformée sur l'amour, le mariage, le célibat, le divorce, l'adultère et la prostitution, considérée dans son cadre historique*, Genève 1963, 21. M.U. Chrisman, 'Women and the Reformation in Strasbourg 1490-1530', *Archiv für Reformationsgeschichte* 63 (1972), 143-148, 166. S. Ozment, *When Fathers Ruled. Family Life in Reformation Europe*, Cambridge/London 1983, 1-9. Chrisman heeft in haar artikel gebruik gemaakt van Brants *Narrenschiff*.

meer. Eén ding kon roet in het eten gooien: het gemengde huwelijk.² In Calvijns ogen stonden katholiek en protestant diametraal tegenover elkaar. Naar zijn mening verhielden ze zich tot elkaar als licht en duisternis, waarbij de protestant het licht was en de katholiek de duisternis. Een gemengd huwelijk was, zo bezien, een slechte zaak: een dergelijk huwelijk kon immers nooit een kleine kerk worden. Calvijns standpunt bracht problemen met zich mee. In zijn woonplaats Genève had de protestantse religie het alleenrecht gekregen zodat het huwelijk tussen een katholiek en protestant eenvoudigweg kon worden verboden. In Frankrijk lag dat heel anders. De katholieke kerk was de enig toegestane kerk, en de opkomende protestantse kerk werd bij tijd en wijle vervolgd. Godsdienstige verhoudingen waren volop in beweging en niet altijd kozen echtelieden voor dezelfde kerk. De vraag was dan dus of een eenmaal gesloten huwelijk dat gemengd raakte, ontbonden kon worden. Over deze vraag zijn adviezen van Calvijn bewaard gebleven. Hierdoor is het mogelijk zowel Calvijns theorie over het gemengde huwelijk als zijn adviezen over de praktijk van het gemengde huwelijk in kaart te brengen. In dit artikel beschrijf ik, na een korte inleiding over Calvijn, zijn regels voor het huwelijk in het algemeen en voor het gemengde huwelijk in het bijzonder. Daarna beschrijf en analyseer ik enkele casussen van gemengde huwelijken waar Calvijn een rol bij speelde.

JOHANNES CALVIJN

De Fransman Johannes Calvijn (1509-1564) betrad het kerkelijk toneel toen de Lutheranen in Duitsland al voet aan de grond hadden gekregen en de evangelicalen in Frankrijk al de nodige aanhang hadden gewonnen. Op welke wijze en op welk tijdstip de humanistisch geschoolde Calvijn werd gewonnen voor de reformatie weten we niet. Vast staat wel dat Calvijn in 1534 Frankrijk moest ontvluchten. In de daaropvolgende jaren schreef hij in Bazel een belangrijk catechetisch werk: de *Institutie*. In het woord vooraf bij dit werk deed hij een hartstochtelijk beroep op de Franse koning om de vervolgingen tegen de evangelicalen te staken.³ Bij de uitleg van het zevende gebod in dit werk stelt Calvijn de zijns inziens onmatige lof voor het celibaat aan de kaak. Mensen die het celibaat een leven van een engel noemen, durven het huwelijk af te schilderen als een bezoedelde levensstaat, terwijl in

² J. Calvijn, *Commentarius in acta apostolorum*, 1554 (CO 48, 378). CO betekent: G. Baum, E. Cunitz, E. Reuss, *Ioannis Calvini opera quae supersunt omnia*, Brunswick/Berlijn, 1863-1900.

³ J. Calvijn, *Christianae Religionis Institutio totam fere pietatis summam*, Bazel 1536 (CO 1, 11).

werkelijkheid het huwelijk door God is ingesteld.⁴ Calvijn zou de *Institutie* in de loop van de tijd steeds verder uitwerken. Gaandeweg verloor het werk het karakter van een catechetisch boek en werd het steeds meer een dogmatiek.

In korte tijd verwierf Calvijn een plaats tussen de reformatoren. In 1536 haalde een belangrijke voortrekker van de Zwitserse reformator, Guillaume Farel, hem namelijk over om in Genève te blijven en samen met hem een protestantse kerk te organiseren. Daarbij gaven ze hoge prioriteit aan het huwelijk. Naast de invoering van de kerkelijke tucht, het zingen van psalmen in de kerk en het onderricht aan jongeren, zagen zij in de huwelijkswetgeving een middel om de maatschappij van Genève te reformeren.⁵ De eerste pogingen van Farel en Calvijn waren weinig succesvol. Door hun volstrekte gebrek aan tact, raakten ze in conflict met het bestuur van de stad en werden ze in 1538 de stad uitgestuurd. In 1541 keerde Calvijn echter terug naar Genève. Zijn pogingen een modelkerk te organiseren waren dit keer wel succesvol. Nadat zijn tegenstanders bij verkiezingen in 1555 waren verslagen, slaagden Calvijn en de zijnen erin van Genève een gereformeerde stad te maken. Een onderdeel van dit omvormingsproces van een katholieke naar een gereformeerde stad was de huwelijkswetgeving. Hiervan was Calvijn de voornaamste auteur. Calvijns regelgeving dateerde uit 1545, maar doordat de raad van Genève eindeloos treuzelde met het aannemen ervan duurde het tot 1561 voordat de regels voor het huwelijk formeel werden vastgesteld. Ondanks het ontbreken van een formele basis oefenden Calvijns *Esdictz et Ordonnances* uit 1545 ook in de periode tot 1561 grote invloed uit op de huwelijkspraktijk in Genève.⁶ De activiteiten van Calvijn beperkten zich niet tot Genève. Door het schrijven van talloze traktaten en door het voeren van een uitgebreide correspondentie trachtte hij de religieuze situatie in verschillende landen naar zijn hand te zetten. Daarbij had zijn vaderland Frankrijk zijn bijzondere aandacht. Met name door beïnvloeding van de adel hoopte Calvijn zijn vaderland voor de reformatie te kunnen winnen.

KIJK OP HET HUWELIJK

Calvijn rangschikte het huwelijk onder de politieke zaken. Volgens hem betekende dit dat bij huwelijksproblemen de politieke macht moest ingrijpen. Helemaal consequent was Calvijn niet, want hij kende aan de consistorie wel

⁴ Calvijn, *Institutio* (CO 1, 39-40).

⁵ *Ordonnances ecclésiastiques*, 1537 (CO 10, 6-7).

⁶ *Esdictz et Ordonnances faites sur les mariages*, 1545 (CO 10, 33-44). C. Seeger, *Nullité de mariage, divorce et séparation de corps à Genève, au temps de Calvin. Fondements doctrinaux, loi et jurisprudence*, Lausanne 1989, 193-197.

een adviserende rol toe.⁷ In de Geneefse praktijk heeft de consistorie feitelijk zelfs grote invloed gehad op huwelijkszaken.⁸ Wanneer de overheid over huwelijkszaken beslissingen nam, moest zij zich, zo meende Calvijn, laten leiden door Gods geboden. Een uitgebreide beschrijving van Gods geboden over het huwelijk, gaf Calvijn in zijn geschriften niet; wel sprak hij zich enkele malen in zijn bijbelcommentaren, in zijn brieven en in de *Institutie* over deze thematiek uit. De boven aangehaalde *Esdictz et Ordonnances* zijn juridische bepalingen over het huwelijk. Een principiële verhandeling over het huwelijk is dit geschrift dus niet. In zijn passages in de *Institutie* en in de commentaren over het huwelijk zet Calvijn zich tegen twee dingen af, namelijk tegen het celibaat en tegen een negatieve kijk op het huwelijk. Volgens hem hangen deze twee dingen met elkaar samen. Het celibaat heeft, zo meent hij, geleid tot minachting voor het huwelijk.⁹ Daar tegenover poneert hij dat het huwelijk een door God gewilde instelling is. Uit het scheppingsverhaal leidt Calvijn af dat de mens pas volmaakt werd na het huwelijk. Het feit dat Eva uit de rib van Adam werd geschapen, wijst volgens hem op de eenheid en harmonie van het huwelijk. Als de zondeval er niet was geweest, zou het huwelijk tussen man en vrouw zijn geweest als de ‘muziek van engelen’. Deze harmonie had de schepping geheel en al kunnen doordese-men. Door de zondeval is ook het huwelijk aangetast, en is het mogelijk dat er onenigheid bestaat tussen man en vrouw. Bovendien is het huwelijk na de zondeval van karakter veranderd: het is nu ook een middel geworden om de lust in goede banen te leiden. Toch blijft het huwelijk volgens Calvijn een afbeelding van de harmonie die in de hemel onder de engelen heerst. Calvijn leidt verder uit het Genesisverhaal over de schepping af, dat God de vrouw zou hebben geschapen opdat de man niet eenzaam zou zijn. Dat is volgens Calvijn dan ook het belangrijkste doel van het huwelijk: de bestrijding van eenzaamheid. Daarnaast dient het huwelijk de voortplanting. In zijn commentaar op het bijbelboek Handelingen zet Calvijn uiteen dat het huisgezin een beeld van de kerk behoort te zijn. Dat betekent dat men ernaar streeft het huisgezin ‘te bewaren in de vreze des Heren’. Omgekeerd moet men ernaar streven alle afgoderij te weren.¹⁰

De realiteit is, zo meent de reformator, anders dan dit ideale beeld. Naar Calvijns mening laten zijn tijdgenoten zich te weinig door het goddelijke karakter van het huwelijk leiden. Velen zouden zich laten leiden door de vleeselijke lust. Bovendien vragen mensen zich bij hun zoektocht naar de

⁷ *Ordonnances ecclésiastiques*, 1541 (CO 10, 26).

⁸ Seeger, *Nullité de mariage*, 225.

⁹ Calvijn, *Institutio Christiane religionis*, 1559, IV, XII, 27 (CO 2, 923). Zie ook J. Calvijn, *Commentarius in Epistolam priorem ad Corinthios* (CO 49, 400).

¹⁰ J. Calvijn, *Commentarius in acta apostolorum* (CO 48, 378).

ideale huwelijkspartner meer af wat in hun eigen belang is en hoe ze een goede partij kunnen vinden, dan dat zij zich rekenschap geven van wat God van hen wil. Wanneer een huwelijk op dergelijke onjuiste gronden wordt gesloten, kan er volgens Calvijn nooit iets goeds uit voortkomen. In een preek over Epeze 5 beschrijft hij in tot de verbeelding sprekende termen hoe een huwelijk kan ontaarden in onderling gekissebis. In een dergelijk huwelijk rebelleert de vrouw tegen het gezag van de man en hangt de man rond in de kroeg in plaats van geld te verdienen.¹¹

Uit Calvijns beschrijving van het ontaarde huwelijk valt af te leiden hoe idealiter de verhoudingen wel moeten zijn: de man draagt de zorg voor de materiële welvaart van een gezin en dient te zorgen voor een godvruchtige levenswandel van de gezinsleden; de vrouw moet de man ondersteunen en tot hulp zijn. Op grond van het scheppingsverhaal meent Calvijn dat de vrouw ondergeschikt is aan de man: zij is de hulp van hem. Dit betekent niet dat de man de vrouw mag verachten: ook zij is naar Gods gelijkenis geschapen.¹² Wanneer hij zelf op zoek is naar een echtgenote, beschrijft Calvijn aan zijn leermeester Farel de ideale vrouw. Ze zou gehoorzaam en kuis moeten zijn en voor Calvijn moeten zorgen als hij ziek is. Naar eigen zeggen behoort Calvijn niet tot de zotten die zich door uiterlijk schoon laten verleiden.¹³ In de *Institutie* gaat Calvijn ervan uit dat de man de verantwoordelijkheid draagt voor de godsdienstigheid van het gezin. Volgens Calvijn geeft degene die dat doet, gehoor aan een hogere roeping dan wie zich als monnik terugtrekt uit de wereld.¹⁴ Zoals de vrouw ondergeschikt is aan de man, zo zijn de kinderen op hun beurt ondergeschikt aan hun ouders. Deze hiërarchie is volgens Calvijn een afspiegeling van de ordening die ook tussen God en mensen bestaat. Binnen het gezin dienen kinderen de gehoorzaamheid aan de ouders te leren, opdat zij zich ook de gehoorzaamheid aan God eigen zouden maken.¹⁵

Omdat Calvijn geen apart traktaat over het huwelijk heeft nagelaten en men zijn kijk daarop uit zijn verschillende geschriften moet destilleren, zou het onjuist zijn Calvijns visie op gedetailleerde wijze met die van andere reformatoren te vergelijken. Globaal gezien kan men zeggen dat Calvijns

¹¹ Calvijn, *Sermons sur l'épître aux Ephésiens* (CO 51, 736, preek over Eph. 5: 22-26).

¹² J. Calvijn, *Sermons sur la Genèse. Chapitres 1,1-11, 4* (M. Engammare ed.), *Supplementa Calviniana*, XI/1, Neukirchen-Vluyn 2000, 125-138, preek over Gen. 2: 18-21). Calvijn, *Commentarius in epistolam priorem ad Corinthios* (CO 49, 478); Calvijn, *Sermons sur l'épître aux Ephésiens* (CO 51, 737, preek over Eph. 5: 22-26).

¹³ Calvijn aan Farel, Straatsburg, 19 mei 1539 (A.L. Herminjard, *Correspondance des réformateurs dans les pays de langue Française*, Nieuwkoop, heruitgave 1966, 5, ep. 789, 314).

¹⁴ Calvijn, *Institutio*, IV, XIII, 16 (CO 1, 937).

¹⁵ J. Calvijn, *Sermons sur le deutéronome* (CO 27, 686-688).

kijk op het huwelijk en op de verhouding tussen man en vrouw daarbinnen door reformatoren algemeen gedeeld werd. Toen in Straatsburg de voormalig priester Anton Firm trouwde, bracht Matthias Zell in zijn preek naar voren dat een mens pas binnen het huwelijk tot zijn bestemming kwam. Net zoals Calvijn dat in zijn preek over Genesis deed, redeneerde Zell op grond van het scheppingsverhaal dat het huwelijk tussen man en vrouw de eenheid was die God bedoeld had.¹⁶ Ook de opvatting dat de vrouw ondergeschikt was aan de man, werd algemeen gedeeld. Over het doel van het huwelijk was men minder eenstemmig. Calvijn legt in vergelijking met tijdgenoten weinig nadruk op de voortplanting, maar was op dat punt geen unicum.¹⁷ Calvijns visie op het huwelijk pakte, in vergelijking met tijdgenoten, voor vrouwen noch gunstig, noch ongunstig uit. Van een verbetering van de positie van vrouwen was geen sprake: een vrouw bleef ondergeschikt aan een man en dat betekende dat ze voor haar wel en wee afhankelijk bleef van een man. Sommige historici menen dat Calvijn een einde maakte aan de zogenaamde 'dubbele standaard': Calvijn zou overtredingen van mannen en vrouwen van de huwelijkswetgeving gelijk hebben bestraft en dit zou de positie van vrouwen hebben verbeterd. Uit onderzoek van Seeger blijkt echter dat het overspel van vrouwen in Genève zwaarder werd bestraft dan dat van mannen. Naphy heeft in de archieven van Genève een schema gevonden, daterend uit 1570, dat beschrijft hoe het overspel van mannen en vrouwen bestraft zou moeten worden. Hieruit blijkt dat kort na het overlijden van Calvijn vrouwen in theorie in ieder geval aanzienlijk zwaarder werden gestraft dan mannen. Dit maakt het des te aannemelijker dat ook ten tijde van Calvijn de zogenaamde dubbele standaard springlevend was en dat de reformatie in dat opzicht voor vrouwen geen verandering bracht.¹⁸

Over het gemengde huwelijk waren de reformatoren minder eenstemmig. De vraag of een dergelijk huwelijk was toegestaan, was in de reformatietijd nieuw. De kerkvaders hadden zich in de eerste tijd van de kerk wel gebogen over de status van het huwelijk tussen een gedoopte en een ongedoopte,

¹⁶ Chrisman, 'Women and the Reformation', 150.

¹⁷ H.J. Selderhuis, *Huwelijk en echtscheiding bij Martin Bucer*, Leiden 1994, 189-198.

¹⁸ Zie voor een overzicht van de literatuur en van de discussie in het historisch onderzoek over de invloed van de reformatie op het huwelijk en op de positie van vrouwen: J.R. Watt, *The making of Modern Marriage. Matrimonial Control and the Rise of Sentiment in Neuchâtel, 1550-1800*, New York 1992, 11-18. Monter stelt dat Calvijn een einde maakte aan deze dubbele standaard. Dempsey Douglass neemt deze conclusie over. Zie E.W. Monter, 'Women in Calvinist Geneva (1550-1800)', *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 6 (1980), 191, 192; J. Dempsey Douglass, *Women, Freedom, and Calvin*, Philadelphia 1985, 105. Zie verder W.G. Naphy, *Sex Crimes from Renaissance to Enlightenment*, Gloucestershire 2004 (heruitgave), 45.

maar in het christelijke Europa van de middeleeuwen was die vraag niet meer aan de orde geweest. De kerkvader Augustinus had geschreven dat wanneer een ongelovige het geloof van zijn gelovige partner niet accepteerde, de gelovige de ongelovige beter kon verlaten. In deze tekst van Augustinus wordt niet duidelijk of de betrokkenen na een dergelijk gemengd huwelijk opnieuw konden trouwen of dat Augustinus alleen een scheiding van tafel en bed bedoelde, zodat het huwelijk formeel in stand bleef. Het bijbels fundament voor deze opvatting vond hij in 1 Kor. 7: 15: 'Maar indien de ongelovige haar verlaat, laat hij haar verlaten'.¹⁹ Ambrosius was wel duidelijk over de vraag of iemand mocht hertrouwen. In zijn commentaar op 1 Kor. 7: 15 schreef hij dat wanneer een huwelijkspartner de auteur van het huwelijk verachtte, dat een reden kon zijn het huwelijk volledig te ontbinden. Men was dan vrij een andere echtgeno(o)t(e) te zoeken.²⁰ 1 Kor. 7: 15 is de geschiedenis ingegaan als het paulinisch privilege. Ook in de reformatietijd zou deze tekst in het debat over het gemengde huwelijk een belangrijke rol spelen. Hieronymus nam een iets ander standpunt in dan Augustinus en Ambrosius. Hij benadrukte dat een gemengd huwelijk kansen bood. Volgens hem opende dat mogelijkheden tot bekering van de ongelovige helft.²¹ Door het ontstaan van godsdienstige diversiteit in de reformatietijd, werd de vraag of mensen met verschillende godsdienstige overtuigingen onder één dak konden leven, zoals gezegd, opnieuw relevant. Zo meldde een protestant uit Parijs aan Calvijn dat de protestanten daar onderling van mening verschilden over de vraag of een man een ongelovige vrouw mocht huwen. Eén groep meende dat, indien over de andere zaken overeenstemming bestond, een dergelijk huwelijk was toegestaan. Anderen ontkenden dat. Degenen die de mogelijkheid van een gemengd huwelijk verdedigden, waren van mening dat de verschillen tussen katholiek en protestant overbrugbaar waren. Volgens hen verschilden de twee groeperingen slechts over de uitleg van enkele teksten.²²

Ook de leidsmannen van de reformatie verschilden van mening over de vraag of ze het gemengde huwelijk wel of niet moesten toestaan. In de discussie uit de zestiende eeuw speelde opnieuw 1 Kor. 7 een belangrijke rol. Bij de uitleg van deze bijbeltekst was de eerste vraag of deze tekst wel van toepassing was op het huwelijk tussen een protestant en een katholiek. Was

¹⁹ Aurelius Augustinus, *Contra Adimantum* (J. Zycha ed., Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, deel 25, Pragae/Vindobonae/Lipsiae 1891, 120).

²⁰ Ambrosius, *In epistolam B. Pauli ad Corinthios primam* (J.P. Migne, Patrologiae cursus completus, deel 17, Parisiis 1845, 219). Zie over het paulinisch privilege G.H. Joyce, *Christian marriage: an historical and doctrinal study*, London/New York 1933, 470-471.

²¹ Eusebius Hieronymus, *Epistulae* (I. Hilberg ed., Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, deel 55, Vindobonae 1996, 290-291).

²² Een onbekende uit Parijs aan Calvijn, Parijs, eind februari na 1547 (CO 20, 4268, 583).

deze tekst over een ongelovige van toepassing op iemand die een andere confessie aanhing? Volgens Luther was dat wel het geval: 'Wat Paulus hier zegt over een heidense partner, geldt ook voor een valse christen'. De Duitse reformator meent dan ook dat men op grond van 1 Kor. 7 in het geval van confessionele diversiteit mag scheiden. Wanneer de ongelovige partner het geloof van de gelovige helpt niet verdraagt, is scheiden zelfs een verplichting.²³ Luther meent echter niet dat het gemengde huwelijk per definitie slecht is. Eenheid en religieuze diversiteit sluiten elkaar ook in het huwelijk niet uit.²⁴ Zoals de normale burgerlijke omgang met joden, Turken en ketters geoorloofd is, zo is ook het huwelijk met hen toegestaan. 'Een heiden is net zo goed een man of vrouw die door God goed is geschapen als Petrus, Paulus of de heilige Lucia, om nog maar te zwijgen van een slechte, zogenaamde christen'.²⁵ Het standpunt van sommige doperse groeperingen over het gemengde huwelijk was berucht. Het was in doperse kringen relatief gemakkelijk om op grond van 1 Kor. 7: 15 van de ongelovige wederhelft te scheiden. Soms verplichtte men de gelovige zelfs om afstand te nemen van een ongelovige partner. Een enkele keer komt men de idee tegen dat ongehoof een vorm van geestelijk overspel is, die echtscheiding rechtvaardigt.²⁶ Melanchthon, de rechterhand van Luther, bestreed het doperse standpunt. Volgens Melanchthon is ook het gemengde huwelijk een door God gewilde heilige staat, die niet kan worden verbroken. Aan de hand van 1 Kor. 7 betoogt hij dat de ongelovige door het geloof van de ander wordt geheiligd.²⁷ Ook de Straatsburgse reformator Martin Bucer kritiseert de doperse praktijk. Tegelijkertijd erkent hij echter, met het nodige voorbehoud, het paulinisch privilege. Hij benadrukt dat een gelovige bij de ongelovige partner moet blijven, zolang er enige hoop op bekering is.²⁸

Calvijn nam over het gemengde huwelijk in vergelijking met zijn tijdgenoten een gematigd standpunt in. In een brief aan Socinus wijst Calvijn de keuze van een protestantse man voor een katholieke vrouw van de hand. Een man

²³ M. Luther, *Das siebente Kapitel S. Pauli zu den Corinthern*, 1523 (WA 12, 120-123. Citaat op 123).

²⁴ M. Luther, *Instruktion für Melanchthon zu den Kasseler Verhandlungen*, 1534 (WA, Briefwechsel, deel 12, no. 4251, 160).

²⁵ Luther, *Vom ehelichen Leben* (Werke in Auswahl, deel 2, 342). Voor Luther waren Turken en joden toonbeelden van verblinde ongelovigen. Voor tijdgenoten van Luther lag dat niet anders.

²⁶ G.H. Williams, *The radical reformation*, Kirksville 1992, 755-798, zie met name, 762, 778-779.

²⁷ Ph. Melanchthon, *Verlegung etlicher unchristlicher Artikel, welche die Widerteuffer fürgeben*, 1536 (R. Stupperich ed., Melanchthons Werke, deel 1, Gütersloh 1951, 314).

²⁸ Selderhuis, *Huwelijk en echtscheiding bij Martin Bucer*, 338-343.

moet, zo schrijft Calvijn, een vrouw kiezen die hem kan helpen bij het leiden van een vroom leven. De keus voor een katholieke vrouw bewerkstelligt het tegenovergestelde. Volgens de reformator leidt dat namelijk tot het goddeloos worden van een gezin. De katholieke cultus is, zo meent Calvijn, pervers. Door deelname daaraan verontreinigt men zichzelf en het gezin.²⁹ In een volgende brief aan Socinus licht Calvijn toe dat de katholieke godsdienst weliswaar minder verderfelijker is dan de Turkse, maar dat een keus voor een katholiek een keus voor iemand die van Christus vervreemd is, impliceert. Een dergelijk huwelijk is dan ook een gevaarlijke zaak waar geen zegen op kan rusten.³⁰ Calvijns standpunt was consequent. In talloze geschriften had hij de katholieke cultus als een besmettelijke ziekte beschreven waarvan men zich omwille van zijn eigen zielenheil verre moest houden. Als het over de mis ging, nam de reformator opvallend vaak woorden als 'besmetten', 'bezoedelen' en 'verontreinigen' in de mond. Anders dan Luther en Melanchthon meende Calvijn dat een protestants gelovige niet met een goed geweten in een katholieke samenleving kon bivakkeren.³¹ Dat Calvijn over het vermijden van een gemengd huwelijk strikter dacht dan Melanchthon en Luther, ligt daarom voor de hand. Calvijns verbod op het gemengde huwelijk maakte naar zijn eigen oordeel onderdeel uit van het bijbelse gebod 'geen ongelijk span met ongelovigen' te vormen.³² Zijns inziens moest de gelovige ook in het dagelijks leven de omgang met medegelovigen zoeken. Wanneer men in het openbare leven zich al verre diende te houden van alles wat door Calvijn als superstitie werd gebrandmerkt, werd het natuurlijk helemaal moeilijk om met een superstitieus persoon onder één dak te leven.³³

Wanneer een gemengd huwelijk één keer bestond, was het geldig en in principe onontbindbaar. In een dergelijk geval moest, zo schreef Calvijn, de gelovige helft van het echtpaar, proberen de ongelovige helft voor het ware geloof te winnen. Echtscheiding op grond van confessionele onenigheid wees Calvijn van de hand. Expliciet stelde hij dat 1 Kor. 7 niet van toepassing was op katholieken. Zodoende nam hij over de uitleg van deze bijbeltekst een andere positie in dan bijvoorbeeld Luther.³⁴ Dat Luther over het ontbinden van een gemengd huwelijk makkelijker dacht dan Calvijn, hangt waarschijnlijk samen met een andere kijk op echtscheiding. Luther stond in bepaalde gevallen echtscheiding toe. In Genève bleef men er lange tijd van

²⁹ Calvijn aan Socinus, juni 1549 (CO 13, ep. 1212, 307).

³⁰ Calvijn aan Socinus, Genève, 7 december 1549 (CO 13, ep. 1323, 485).

³¹ M.G.K. van Veen, *Verschooninghe van de roomsche afgoderye'. De polemiek van Calvijn met nicodemieten, in het bijzonder met Coornhert*, Houten 2001, 45-46, 66.

³² Calvijn, *Commentarius in epistolam posteriorem ad Corinthios*, 1548 (CO 50, 80-81).

³³ Calvijn, *Commentarius in acta apostolorum* (CO 48, 378).

³⁴ Calvijn aan Socinus, 7 december 1549 (CO 13, ep. 1323, 486). Calvijn, *Commentarius in Epistolam priorem ad Corinthios* (CO 49, 413).

uitgaan dat, tenzij er sprake was van overspel, een huwelijk onontbindbaar was.

HUWELIJKSADVIEZEN VAN CALVIJN

Enkele malen hebben protestantse gelovigen aan Calvijn om advies gevraagd hoe om te gaan met hun katholieke wederhelft.

In 1552 vroeg een onbekend gebleven vrouw aan de consistorie van Genève of ze haar man mocht verlaten. Haar man belet haar om openlijk voor haar geloof uit te komen. Hij zou haar dwingen om naar de mis te gaan en om pelgrimstochten te ondernemen. Wanneer haar man mensen ervan verdenkt evangelische sympathieën te hebben, verbiedt hij haar met hen te praten. Bovendien zou hij een actieve rol spelen in de vervolging van christenen. De vrouw wil deze 'idolatrie' achter zich laten en naar een plaats verhuizen waar ze God naar eer en geweten kan dienen. De vraag is nu of ze daarvoor haar man mag verlaten.³⁵ In zijn antwoord baseert de consistorie zich op 1 Kor. 7 en op 1 Petr. 3: 1: 'Evenzo gij, vrouwen, weest uw mannen onderdanig, opdat, ook indien sommigen aan het woord niet gehoorzaam zijn, zij door de wandel hunner vrouwen zonder woorden gewonnen worden'. Echtscheiding is slechts toegestaan indien men anders Christus moet verloochenen. Veel beter is het als de vrouw haar uiterste best doet haar echtgenoot voor de waarheid te winnen. Slechts wanneer iemand evident in direct levensgevaar komt te verkeren, mag zij weggaan en haar partner verlaten. De betreffende briefschrijfster heeft naar het oordeel van de consistorie nog niet voldoende haar best gedaan haar man te bekeren.

Want blijkens haar brieven zwijgt zij alleen maar en simuleert zij [bepaalde opvattingen]: wanneer zij wordt gedrongen zich te bezodelen aan afgoderij, dan geeft zij toe en doet daaraan mee. Daarom bestaat er geen enkel excuus om haar man te verlaten, zonder dat zij eerst een veel duidelijker belijdenis van haar geloof heeft afgelegd (...) Wij zijn ons wel bewust van de ruwheid en hardheid van haar echtgenoot waarvoor zij ons heeft gewaarschuwd. Maar dat alles belet niet dat ze moed zou moeten vatten en de zaak zou moeten overlaten aan God.

Pas wanneer de vrouw zich op deze wijze heeft bewezen, zou ze, mits er sprake is van direct levensgevaar, haar man mogen verlaten.³⁶ In dit geval hield de consistorie dus vast aan de door Calvijn geformuleerde beleidslijn: echtscheiding vanwege religieuze diversiteit was niet toegestaan.

³⁵ Een vrouw aan de predikanten van Genève, 24 juni 1552 (CO 14, 1634, 337-340).

³⁶ De consistorie aan een onbekende vrouw, 22 juli 1552 (CO 10/1, 239-241, citaat op 241).

In juni 1559 herhaalde Calvijn tegenover een andere vrouw namens de consistorie dit standpunt. Het gegeven dat de man zijn vrouw bedreigt en slaat, maakt nog niet dat er sprake is van direct levensgevaar: de vrouw dient 'haar kruis geduldig te dragen'.³⁷ In dit geval uit 1559 ontbreekt een motivatie van Calvijns standpunt. Bij een andere zaak uit dat jaar, geeft Calvijn wel argumenten voor zijn advies. Die argumenten zijn echter niet theologisch of principieel. Madame Granmont had aan Calvijn gevraagd of ze haar man mocht verlaten. Antoine de Granmont had enige tijd bij de Hugenoten gehoord, maar had zich van hen afgekeerd. In een brief erkent Calvijn dat het redelijk zou zijn als zij haar echtgenoot zou verlaten. Toch tracht hij haar daarvan te weerhouden. Ze zou haar man alleen moeten verlaten, indien ze de rechter ervan kan overtuigen dat haar man overspel heeft gepleegd.

U moet goed in gedachten houden, dat u uw eigen persoon te schande zou maken; ook moet u goed overwegen welke gelegenheid u aan de vijanden van God zou geven om het evangelie te lasteren en te hekelen.

Calvijn maant zijn adressaat om de tegenslagen waarmee God haar bezoekt, geduldig te verdragen, en God te bidden dat Hij haar echtgenoot zal bekeren.³⁸ In dit advies gaat het dus om de vraag wat goed is voor de goede naam en faam van Madame Granmont en van de reformatie.

De reformator was, zo blijkt, buitengewoon voorzichtig echtscheiding op grond van religieuze diversiteit toe te staan. Deze voorzichtigheid kon concrete vrouwen soms in grote problemen brengen. Helaine Gare bijvoorbeeld had haar man verlaten en was, naar eigen zeggen vanwege haar geloof, naar Genève gekomen. Ze vroeg scheiding aan en voerde aan dat haar man overspel zou hebben gepleegd. Haar verzoek werd niet ingewilligd. In plaats daarvan werd ze, omdat ze haar man had verlaten in gezelschap van één van haar dienaren, verbannen uit de stad.³⁹

Protestantse vrouwen die waren getrouwd met een katholieke man moesten, zoals gezegd, proberen hem voor het protestantse geloof te winnen. Dit advies stond op gespannen voet met Calvijns overtuiging dat de vrouw ondergeschikt was aan de man. De reformator loste dit spanningsveld op door te melden dat de vrouw haar man niet voor de reformatie moest proberen te winnen door hem tegen te spreken, maar door het toonbeeld te zijn van

³⁷ Calvijn aan een onbekende vrouw, Genève, 4 juni 1559 (R.M. Kingdon, J.F. Bergier, A. Dufour, *Registres de la compagnie des pasteurs de Genève*, Genève 1962, deel 2, IX, 135).

³⁸ Calvijn aan Madame de Granmont, 28 oktober 1559 (CO 17, ep. 3126, 661).

³⁹ Seeger, *Nullité de mariage*, 444.

een voorbeeldige levenswandel.⁴⁰ Bij zijn pogingen mensen voor de reformatie te winnen, maakte Calvijns soms gebruik van het feit dat hun echtgeno(o)t(e) al bekeerd was. Via deze bekeerde echtgeno(o)t(e) probeerde hij dan ook de katholieke helft te winnen. Een bekend voorbeeld levert zijn streven het Hof van Ferrare voor zijn zaak te winnen.⁴¹ Renée de France had sympathie voor de reformatie en Calvijns trachtte via haar een steunpunt voor de reformatie in het noorden van Italië te verwerven. Doordat haar man, mede op grond van politieke overwegingen, katholiek bleef, kwam zij in een onmogelijke positie terecht. In 1554 voerde haar man de druk tot grote hoogte op. Hij haalde twee inquisiteurs, een jezuïet, een bisschop en een kardinaal naar het Hof om zijn echtgenote te bewerken. Nadat ze ook enige tijd opgesloten was geweest, was de hertogin bereid tot deelname aan de mis.⁴² De kring rond Calvijns was op de hoogte van de druk die haar man op Renée de France uitoefende, maar had weinig begrip voor haar knieval voor haar echtgenoot.⁴³ Enkele maanden nadat ze onder druk was gezwich en de mis weer had bijgewoond, schreef Calvijns aan de hertogin:

Het is een slecht teken dat degenen die u op alle mogelijke manieren het leven onmogelijk hebben gemaakt om u af te trekken van de dienst aan God, u nu met rust laten. En werkelijk, de duivel heeft op een dusdanige wijze zijn zege gevierd, dat wij gedwongen waren om te wenen en het hoofd te buigen.⁴⁴

Calvijns bleef door middel van zijn correspondentie Renée de France manen publiekelijk voor de reformatie te kiezen. Tevens trachtte hij haar ertoe te bewegen om mensen uit haar kring voor de reformatie te winnen.⁴⁵ Evenals bij Madame Granmont was het Calvijns niet alleen te doen om het principe; het ging hem ook om de uitstraling van de reformatie. Door haar vele contacten, door haar politieke gewicht, en door haar publieke functie kon de hertogin naar het inzicht van Calvijns aanzienlijk meer voor 'het rijk van Jezus Christus' betekenen dan normale mensen.⁴⁶ Het omgekeerde was ook

⁴⁰ J. Calvijns, *Commentarius in Epistolas Catholicas* (CO 55, 253).

⁴¹ C. Jenkins Blaisdell, 'Renée de France between Reform and Counter-Reform', *Archiv für Reformationsgeschichte*, 63 (1972), 196-225.

⁴² E. Rodocanachi, *Une protectrice de la réforme en Italie et en France, Renée de France, duchesse de Ferrare*, Genève, repr. 1970, 231-254.

⁴³ Th. De Bèze aan H. Bullinger, Lausanne, [eind september 1554] (H. Aubert, F. Aubert, H. Meylan, *Correspondance de Théodore de Bèze*, deel 1 (1539-1555), Genève 1960, ep. 48, 137).

⁴⁴ Calvijns aan de hertogin van Ferrare, 2 februari 1555 (CO 15, ep. 2105, 418).

⁴⁵ Calvijns aan de hertogin van Ferrare, ongedateerd (CO 19, ep. 3727, 308).

⁴⁶ Calvijns aan de hertogin van Ferrare, [1541] (CO 11, ep. 374, 323).

waar. Toen Renée de France zwichtte voor de druk van haar echtgenoot, betekende dat een groot, openbaar verlies voor de reformatie.

Het tot nu toe geschetste beeld van Calvijns adviezen inzake het gemengde huwelijk is eenduidig. Calvijn wees het gemengde huwelijk af, maar als het één keer tot stand gekomen was, was het onontbindbaar.

Op deze algemene lijn bestaat een belangrijke uitzondering. In 1558 vroeg de markies van Vico, Galéas Caracciolo (1517-1586), toestemming om te scheiden. Na een consultatieronde langs andere reformatoren bewilligde Calvijn in 1559 in dit verzoek, zodat Caracciolo de mogelijkheid kreeg om opnieuw te trouwen. Een belangrijke rol tijdens het proces dat leidde tot de formele scheiding van Caracciolo en zijn vrouw, was het paulinisch privilege.⁴⁷

De Napolitaan Galéas Caracciolo behoorde tot de hoge adel van Europa. Hij had enige tijd dienst gedaan aan het Hof van Karel V en familieleden bezetten hoge posten binnen de Romeinse curie. Door het huwelijk met Vittoria Carafa, een uitstekende partij, versterkte hij zijn positie nog verder. Contacten met Juan Valdes en met Peter Martyr Vermigli wekten bij Caracciolo echter de sympathie voor de protestantse zaak op. In 1551 koos Caracciolo definitief de zijde van de reformatie en verhuisde naar Genève. Zijn vrouw en kinderen liet hij achter in Napels.

Caracciolo was door zijn positie een publiek figuur. Zijn keuze voor de reformatie van Genève betekende een belangrijke winst voor Calvijn. Calvijn en de zijnen zagen hun kans dan ook schoon om de overgang van de markies propagandistisch uit te buiten. De reformator droeg zijn commentaar op Paulus' brief aan de Korinthiërs aan hem op en gebruikte de edelman als het schoolvoorbeeld van een standvastige protestantse gelovige.⁴⁸ Ook de Italiaanse vertaling van de *Institutie* uit 1557 werd opgedragen aan Caracciolo. De vertaler roemde hem vanwege zijn vastberaden navolging van Christus en de bereidheid alle wereldse zaken te verloochenen.⁴⁹ In dergelijke opdrachten werd Caracciolo's keus voor de reformatie op verschillende manieren gebruikt. Calvijn benadrukte dat hij afkomstig was van de hoge adel en probeerde zodoende het aanzien van de reformatie te ver-

⁴⁷ Zie over de zaak Caracciolo: R.M. Kingdon, *Adultery and divorce in Calvin's Geneva*, Cambridge/London 1995, 143-165. Zie over Caracciolo: B. Croce, *Galéas Caracciolo. Marquis de Vico*, Genève 1965. Tenzij andere bronnen staan vermeld, heb ik voor dit gedeelte over Caracciolo gebruikgemaakt van de boeken van Kingdon en Croce.

⁴⁸ Calvijn aan Caracciolo, *Dedicatio secundae editionis commentarii in priorem epistolam ad Corinthios*, 1556 (CO 16, 2380, 11-14).

⁴⁹ G. Cesare, *Institutione della religion christiana di messer Giovanni Calvino*, Genève 1557, a2v.

sterken. Daarnaast gebruikte hij Caracciolo als lichtend voorbeeld voor zijn lezers en spoorde hij hen aan diens voorbeeld na te volgen.

Caracciolo vervulde niet alleen in de propaganda-activiteiten van de reformatie een belangrijke functie; binnen de stad speelde hij eveneens een belangrijke rol. Zo was hij een belangrijke steunpilaar van de jonge Italiaanse gemeente in Genève. Tijdens de affaire Bolsec (1551-1552), een hoogoplopend conflict over Calvijns predestinatieleer, verplichtte hij de reformator aan zich door zijn steun.

Ondertussen trachtte de familie van Caracciolo hem ertoe te bewegen terug te keren naar Italië. Verschillende keren ontmoetten zij elkaar en werd er gesproken over de mogelijkheid van een compromis. Zijn vader stelde voor dat Caracciolo en zijn vrouw in een katholiek gebied zouden gaan wonen waar ook de protestanten met rust werden gelaten; Caracciolo stelde voor met zijn vrouw in een protestants gebied te gaan wonen waar ook de katholieken met rust werden gelaten. In 1558 reisde Caracciolo naar zijn voormalige woonplaats Vico en trachtte zijn vrouw over te halen mee te komen naar Zwitserland. Caracciolo's onderneming mislukte jammerlijk en hij keerde onverrichterzake naar Genève terug. De edelman vroeg vervolgens aan Calvijn toestemming om te scheiden. Caracciolo had twee mogelijke pleitgronden voor een echtscheiding. Hij kon aanvoeren dat er sprake was van verlating. Hij had als man het recht de woonplaats te bepalen en kon dus aanvoeren dat zijn vrouw weigerde hem te volgen en hem, zo bezien, had verlaten. Caracciolo koos echter voor een andere argumentatielijn: die van het paulinisch privilege. In eerste instantie wees Calvijn Caracciolo's verzoek van de hand en adviseerde een celibatair leven. Toen Caracciolo echter aanhield, ging Calvijn door de bocht.

Namens de raad van de stad en de consistorie schreef Calvijn een brief aan Vittoria Carafa waarin hij haar maande het huwelijksleven te hervatten. Indien zij dat niet zou doen, zou aan Caracciolo's verzoek tot een echtscheiding gehoor worden gegeven. Een belangrijk argument in deze brief was, dat Caracciolo zijn vrouw niet wilde dwingen zijn godsdienst aan te nemen, en dat hij bereid was op een plaats te gaan wonen waar beide echtelieden hun godsdienst zouden kunnen uitoefenen.⁵⁰ Op verzoek van Genève boog ook Zürich zich over Caracciolo's verzoek tot echtscheiding. Het gebeurde vaker dat Genève, alvorens een omstreden besluit te nemen, andere reformatische steden uit Zwitserland om raad vroeg. Op die manier creëerde men draagvlak voor een besluit en dekten men zich in tegen mogelijke kritiek. Zürich ondersteunde door middel van een memorandum Caracciolo's verzoek. Dit memorandum was ondertekend door leidende reformatoren, onder

⁵⁰ De raad en consistorie van Genève aan Victoria Caraffa, 1 mei 1559 (CO 17, ep. 3047, 510).

wie Heinrich Bullinger en de eerder genoemde Vermigli. Zürich meende dat de edelman toestemming zou moeten worden verleend om te scheiden en opnieuw te trouwen. Als grond voor deze opvatting voert het memorandum 1 Kor. 7 aan. Daarnaast argumenteren de Zürichenaren dat Caracciolo al het mogelijke gedaan heeft om zijn vrouw ertoe te bewegen Italië te verlaten. Hij was zelfs bereid een compromis te sluiten en te gaan wonen op een plaats waar beide godsdiensten waren toegestaan. Een celibatair leven is volgens het memorandum geen optie. Iedereen weet dat een leven zonder huwelijk, voor ieder die daarvoor niet geschikt is, een gevaarlijke zaak is.⁵¹ De vrouw van Caracciolo wees ondertussen het door de raad en consistorie gedane verzoek om het huwelijksleven te hervatten van de hand. De consistorie en raad van Genève stonden Caracciolo vervolgens zijn scheiding toe en korte tijd later hertrouwde Caracciolo.⁵²

Het besluit van de consistorie van Genève en de rol van Calvijn in de hele besluitvorming over de zaak Caracciolo, is opmerkelijk. De beslissing om in het verzoek om echtscheiding op grond van het paulinisch privilege te bewilligen, staat immers haaks op Calvijns uitleg van deze tekst uit 1 Kor. 7 en op de beslissingen die de consistorie tot dan toe genomen had. Dat hij bereid was voor Caracciolo een uitzondering te maken, zal met diens positie te maken hebben gehad. Zijn keus voor de reformatie was voor Calvijn van groot strategisch belang. Door zijn steun aan Calvijn tijdens het hoogoplopende conflict over de predestinatieleer, zal hij de reformator ook persoonlijk aan zich verplicht hebben. Deze twee dingen hebben Calvijn er waarschijnlijk toe gebracht om met het verzoek van Caracciolo pragmatisch om te gaan. Tot een dergelijk pragmatisme was Calvijn vaker bereid. Toen zijn broer, Antoine Calvijn, wilde scheiden, reikte Calvijn hem de helpende hand en wist voor zijn broer toestemming te verkrijgen om te scheiden.⁵³ Een soortgelijk pragmatisme zien we terug bij Isabelle d'Haméricourt. Zij was een protégé van Jacques de Falais, eveneens een edelman uit de kring van Karel V. Tot ontzetting van De Falais deed zij een huwelijksbelofte aan een man die zijns inziens beneden haar stand was. Calvijn hielp De Falais en d'Haméricourt om van deze huwelijksbelofte af te komen. Bij de daarop volgende zoektocht naar een echtgenoot die wel geschikt was voor

⁵¹ Consilium consistorii Tigurini in causa desertionis ob religionem, Zürich 18 mei 1559, in: *Operum Theologicorum D. Hieronymi Zanchii*, [Genève] 1619, deel 8, 333: 'Quod sentiens extra matrimonium plenum esse periculi, nec sibi, ut optasset, procedere, omnibus viribus conatus est illustrissimam coniugem suam ad se adducere.'

⁵² Zie Seeger, *Nullité de mariage*, 392.

⁵³ Kingdon, *Adultery and divorce*, 71-97.

d'Haméricourt, was Calvijn behulpzaam.⁵⁴ In dit geval had Calvijn enige ruimte, omdat hij ook in theorie van mening was dat een huwelijksbelofte die lichtvaardig gedaan werd, ontbonden kon worden. In het geval van Caracciolo verschaftte Calvijn zichzelf ruimte door Zürich te consulteren. Vermigli en Bullinger erkenden, anders dan Calvijn, wel het paulinisch privilege. De beslissing van de raad en consistorie van Genève het huwelijk te ontbinden, stond dus weliswaar haaks op de theorie van Calvijn, maar niet op de opvattingen van de reformatie in het algemeen.

De vraag of Calvijn bij kwesties rond gemengde huwelijken mannen anders behandelde dan vrouwen is lastig te beantwoorden. Caracciolo was een uitzonderlijk geval waaraan geen conclusies kunnen worden verbonden. Zoals ik boven heb aangegeven, hoefden mannen geen beroep te doen op het paulinisch privilege. Omdat ze het recht hadden een woonplaats te kiezen en hun vrouw diende te volgen, konden ze eventueel scheiden op grond van verlating. De vraag wat een protestant met een katholieke echtgenoot in een katholieke omgeving moest doen, was een vrouwenprobleem. Dat vrouwen met dit probleem werden opgezadeld, hing samen met Calvijns opvatting over de hiërarchie binnen het huwelijk: de vrouw diende de man te volgen en niet omgekeerd. Een protestantse vrouw met een katholieke man, kon door dit standpunt tussen twee vuren belanden. Enerzijds diende ze volgens Calvijn haar geloof te belijden en om aan deze eis te voldoen was het haast noodzakelijk om naar een protestantse omgeving te gaan, anderzijds diende zij haar man te volgen en dus, als hij daarvoor opteerde, in een katholieke omgeving te blijven wonen. Een beroep op het paulinisch privilege zou deze vrouwen een uitweg hebben kunnen bieden, maar Calvijn weigerde, zoals we hebben gezien, de 'ongelovige' uit 1 Kor 7: 15 gelijk te stellen aan een katholiek.

In de gereformeerde casuïstiek werd de zaak Caracciolo van belang. Mensen als Zanchius en Beza, leerlingen van Calvijn, volgden namelijk het in diens zaak ingeslagen pad en erkenden het paulinisch privilege. In hun uitleg van 1 Kor. 7 gingen ze ervan uit dat men voor de ongelovige ook de katholiek kon lezen en dat een gemengd huwelijk, zij het onder strikte voorwaarden, kon worden ontbonden. Beza redeneert dat een ongelovige door haat tegen de religie de heiligheid van het samenleven verbreekt. In een dergelijk geval heeft volgens de opvolger van Calvijn, de ongelovige de gelovige verlaten. Dit is een valide grond voor echtscheiding, zodat de gelovige ook kan hertrouwen. Door een verwijzing naar Ambrosius' commentaar op

⁵⁴ Calvijn aan Myconius, 1 mei 1547 (CO 12, ep. 901, 514-515); Calvijn aan De Falais, 1 mei 1547 (F. Bonali-Fiquet ed., *Lettres à Monsieur et Madame de Falais*, Genève 1991, ep. 32, 144-145); Viret an Farel, Lausanne, 4 mei 1547 (CO 12, ep. 903, 517-518); Ph. Denis, *Les églises d'étrangers en Pays Rhénans (1538-1564)*, Parijs 1984, 248.

de brief aan de Korinthiërs, maakt Beza aannemelijk dat hij niet iets nieuw beweert.⁵⁵ Duidelijk is dat de leerlingen van Calvijn, anders dan de reformator zelf, het paulinisch privilege wel erkenden.

Wij kunnen concluderen dat Calvijn grote waarde hechtte aan het huwelijk. Het huwelijk was volgens hem een afbeelding van de kerk. Bij de inrichting van een ordelijke samenleving speelde het huwelijk in Calvijns denken een essentiële rol. Een gemengd huwelijk verstoortte het beeld van het huwelijk als kleine kerk, van waaruit de gehele samenleving naar gereformeerd model zou kunnen worden opgebouwd. Calvijn wees de sluiting van gemengde huwelijken dan ook af. Wanneer een gemengd huwelijk echter eenmaal gesloten was, was het in principe onontbindbaar. Anders dan andere reformatoren die met een beroep op 1 Kor. 7: 15 (het paulinisch privilege) meenden dat eventueel een gemengd huwelijk ontbonden mocht worden, meende Calvijn dat men moest proberen de ongelovige partner te bekeren. Dit standpunt kon mensen, met name vrouwen, die met een katholiek getrouwd waren en in een katholieke omgeving woonden, in grote problemen brengen. Ook wanneer hij werd geconfronteerd met dergelijke problemen, hield Calvijn echter meestal vast aan zijn standpunt. Pas toen de belangrijke edelman Caracciolo met een beroep op het paulinisch privilege wilde scheiden, was Calvijn bereid een uitzondering te maken op de regel. Dit vermogen regels pragmatisch uit te leggen zien we bij Calvijn vaker. Wanneer Calvijn te maken kreeg met mensen van de hoge adel die voor de reformatie van grote betekenis konden zijn, of wanneer de belangen van mensen hem bijzonder na aan het hart lagen, was hij bereid tot soepelheid. 'Wat Jupiter is toegestaan, is het rund nog niet toegestaan'. Dit spreekwoord was zeker van toepassing op de manier waarop Calvijn de regels rond het huwelijk toepaste.

⁵⁵ Th. de Bèze, *Tractatio de repudiis et divortii: in qua pleraeque de causis matrimonialibus (quas vocant) incidentes controversiae ex verbo Dei deciduntur*, Daventriae 1651, 184-185; H. Zanchius, *De divortio, deque novis post divortium nuptiis libri duo* (Operum Theologicorum Zanchii, deel 8, 333).